

Hvad karakteriser vækkelsesbevægelser, der kalder sig lutherske?

Af Flemming Kofod-Svendsen

Luther ønskede både som professor og prædikant først og fremmest at være bibeludlægger og bibelformidler. Som et bidrag til at markere reformationens 500-årsjubilæum vil denne artikel beskrive, hvordan nogle grupper, der er vokset ud af det 19. århundredes religiøse vækkelser, og som i hele deres historie på forskellig måde har profileret sig som lutherske, i praksis har læst, forstået og brugt Luther.

Kirkehistorisk kontekst og genstandsfelt

De kirkelige vækkelser fra første halvdel af 1800-tallet delte sig i to hovedretninger: *Grundtvigianismen* og *Indre Mission* (IM).¹ En tredje retning blev til *baptistbevægelsen*, hvor den første baptistmenighed blev dannet 1839.² Endelig voksede fire bevægelser frem, der har Luther i deres navn. 1. *Den evangelisk-lutherske Frikirke* oprettet 1855.³ 2. *Kristelig Lutheransk Trossamfund* dannet 1863.⁴ 3. *Luthersk Missionsforening* etableret 1868.⁵ 4. *Evangelisk Luthersk Missionsforening* stiftet i København 1889, i Jylland 1891 og på Bornholm 1892.⁶

Både grundtvigianismen og IM har ønsket at fremme læsningen af Luther. Grundtvigianeren Vilhelm Birkedal (1809-1892) og IM's formand gennem mange år Vilhelm Beck (1829-1901) var f.eks. begge optaget af at udbrede læsningen af Luther. Birkedal udgav således sam-

1 *Vækkelsesernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. Århundrede*, I-VII, red. A. Pontoppidan Thyssen, København 1960-1977; H. Koch: *Danmarks Kirke gennem Tiderne*, København 1960, s. 178-187.

2 B. Hylleberg og B.M. Jørgensen: *Et kirkesamfund bliver til. Danske baptisters historie gennem 150 år*, Holbæk 1989, s. 16.

3 W.J. Michael: *Den evangelisk-lutherske Frikirke i Danmark*, Odense 1955, s. 14.

4 J. Göttsche: *Træk af en jysk vækkelses historie*, København 1925, s. 107-108.

5 F. Thorngreen: *På Ordets grund*, Hillerød 1968, s. 27.

6 *Med Gud og hans venskab*, redigeret af A. Storgaard-Andersen, P. Mikkelsen, P.O. Kjøller, Rønne 1992, s. 14.

men med andre grundtvigianere i 1854 *Dr. Morten Luthers Kirke- og Huus-Postil I-II. Forklaring over alle Søn- og Festdages Evangelier og Epistler. Oversat efter Benjamin Lindners tydske Udgave. Ny fuldstændig Udgave forøget med Morten Luthers Levnet og tretten Fastepredikener*. Medtaget er pietisten Benjamin Lindners (1694-1754) fortale fra 1754. Prædikenerne er oversat af Jørgen Thisted (1795-1855), sognepræst for Gyrstinge og Flinterup i Sjælland, og udgivet i to bind 1825-1828 med en begejstret fortale om Luther af Thisted. Den nye udgivelse fra 1854 er forøget med Luthers levned, som er skrevet af grundtvigianeren Mads Melbye (1817-1879), sognepræst for Asperup og Roerslev i Fyn. De tretten prædikener over lidelseshistorien eller fastepredikenerne er oversat af grundtvigianeren Hans Jørgen Marius Svendsen (1816-1872), kateket i Ringkøbing, fra 1856 forstander på Jelling seminarium. I 1875 kom denne udgave i 5. oplag.⁷ I 1890-1891 udgav Vilhelm Beck denne postil af Luther i ny udgave i to bind på henholdsvis 584 og 575 sider med titlen *Morten Luthers fuldstændige Kirke- og Huspostille*. Beck havde indføjet ordet »fuldstændige« i titlen og erstattet Melbyes beskrivelse af Luthers levned med sin egen beskrivelse på 38 sider.⁸ Det ville imidlertid sprænge rammerne for denne artikel, hvis de to store bevægelser også skulle inddrages i denne undersøgelse.

Formål og kildemateriale

Denne artikels formål er at beskrive i hvilket omfang og på hvilken måde, ovennævnte fire bevægelser har brugt Luther og er blevet inspireret af ham. Især skal det undersøges, hvad hver enkelt bevægelse har fokuseret på, når de har kaldt sig lutherske. Ingen af nævnte bevægelser er omtalt i P. Nedergaard: *Luthers arv og Danmarks kirke* fra 1936 eller i N.H. Gregersen: *Lutherbilleder i dansk teologi 1800-2000* fra 2014. Hver enkelt af de fire bevægelser vil blive beskrevet ved hjælp af samtidige kilder, som dels vil være bevægelsens egne kilder, dels samtidige kilder, der betragter bevægelserne udefra. Endelig inddrages den forskning, der findes på området ud fra det overordnede spørgsmål: Hvordan har de brugt Luther, og hvordan er de blevet præget af ham?

⁷ J. Rasmussen: *Vækkelser i dansk luthersk fælleskultur*, Odense 2016, s. 70-82, 214-215, 253-272.

⁸ Oplysninger fra Statsbiblioteket; jf. K. Larsen: *Vilhelm Beck*, Fredericia 2001, s. 236-240 og Kurt Larsen: *En bevægelse i bevægelse*, Fredericia 2011, s. 96-97.

Den evangelisk-lutherske Frikirke (DELF)

Niels Pedersen Grunnet (1827-1897) voksede op hos »De Stærke Jyder«, hvor han blev præget af en klart luthersk kristendomsforståelse.⁹ Efter sin konfirmation blev han lærer ved »De Stærke Jyders« privatskole i Hedensted. Denne stilling måtte han opgive på grund af Treårskrigen 1848-1850, idet han blev indkaldt som soldat. Som soldat i Christiansfeld lærte han Brødremenigheden at kende, og det var med til at vække ham for ydre mission. Brødremenighedens præst P.J. Røntgen bragte Grunnet i forbindelse med Basel Missionsskole drevet af Baseler-Missionen.¹⁰ Allerede i 1845 var Grunnet kommet i forbindelse med sognepræst, dr. theol. Hans Christian Rørdam (1803-1869), der fra 1851 var bestyrelsesmedlem og 1855-1860 formand for Det Danske Missionsselskab (DMS). Under sit studieophold i Basel var Grunnet løbende i kontakt med Rørdam.¹¹ Efter uddannelsen på Basel Missionsskole blev Grunnet fra januar 1855 ansat på prøve af DMS' bestyrelse. Der var et dobbelt formål med prøveåret. For det første skulle Grunnet rundt om i folkekirken menigheder dels holde foredrag om ydre mission for derved at øge missionsinteressen og dels lære af samværet med de præster, der gav ham tilladelse til at prædike i deres kirker. For det andet skulle Grunnet udbygge sine teologiske kundskaber og samtidig deltage i pastoralseminariets øvelser med henblik på at blive ordineret. Grunnet har skrevet om sin rejsevirksomhed og mødet med de forskellige folkekirkepræster og deres menigheder. Man mærker her en stigende kritik af folkekirken og en begyndende opfattelse hos Grunnet, at der var brug for en målrettet mission i Danmark blandt det, Grunnet kaldte hedningerne i Danmark.¹² I løbet af prøveåret blev Grunnet også påvirket af Søren Kierkegaards (1813-1855) angreb på folkekirken, idet det netop var i 1855, at Kierkegaards flyveblad *Øjeblikket* udkom, hvor han kritiserede den officielle kirke. Både Grunnets oldebarn, pastor emeritus N.E. Grunnet (f. 1934) og Michael Neien-dam (1895-1962) lægger i deres forskning stor vægt på påvirkningen fra Kierkegaard som baggrund for Grunnets brud med folkekirken og dannelsen af den første lutherske kirke.¹³ Omvendt siges det med rette

9 Om kristendomsforståelsen hos »De Stærke Jyder« henvises til H.G. Hansen: *Luthersk lægmandsvækkelse eller stædighed og standskonflikt?* Speciale i Kirkehistorie, Aarhus Universitet, 2013.

10 *Kirke-Leksikon for Norden*, II, udg. Fredrik Nielsen, Aarhus 1904, s. 231-232.

11 Michael 1955, s. 3-4.

12 N.P. Grunnet: *Dansk Missions-Blad*, 22. årg., 1855 nr. 7-8, s. 49-51 og 57-63.

13 N.E. Grunnet: *Den evangelisk-lutherske frikirke i Danmark*. Kirkehistorisk speciale ved Det Teologiske Fakultet, København 1958; N.E. Grunnet: »Frikirke som prin-

i DELF's jubilæumsskrift, at der ikke foreligger noget kildemateriale, der utvetydigt fastslår Kierkegaards indflydelse på Grunnet.¹⁴ Det bør også noteres, at da Grunnet havde dannet sin frikirke og var begyndt at udgive bøger og blade, finder man ingen påvirkning fra eller citater af Kierkegaard, mens Luther citeres overordentligt hyppigt. Da DMS på sit bestyrelsesmøde den 10. oktober 1855 skulle stemme om ansættelsen af Grunnet som DMS' første missionær, stod stemmerne lige, nemlig fire mod fire. Dermed var det klart, at DMS ikke kom til at udsende Grunnet som missionær.¹⁵ Dette tolkede Grunnet på den måde, at så var det Guds kald til ham at virke i Danmark, og den 4. nov. 1855 stiftede Grunnet sammen med 20 andre DELF.¹⁶ Grunnet ønskede at gøre denne lutherske frikirke til en missionerende kraft i Danmark, og samtidig skulle den i et og alt bygge på Bibelen, den lutherske bekendelse og Luthers lære. Teologisk begrundede Grunnet sit brud med folkekirken med, at han ikke kunne forblive i folkekirken, da den efter hans opfattelse både tolererede rettroende og retlærende præster og også vantro og falsklærende. Han udsendte skrifter, hvor han underviste i den lutherske bekendelse,¹⁷ men han gjorde ikke *Konkordiebogen* til trosgrundlag. I 1889 udgav Grunnet en prædikensamling,¹⁸ hvori indholdet var stærkt præget af Luthers forståelse af lov og evangelium. Han revsede menneskets selvretfærdighed og lod lovens dom lyde over menneskets forsøg på at retfærdiggøre sig selv. Ligesom Luther indeholdt også Grunnets prædikener polemiske udfald. Grunnet fulgte uafkortet Luther i læren om den trælbandne vilje, og gentagne gange møder man formuleringen fra *Confessio Augustana* (CA) art. 2 om arvesynden.¹⁹ Mennesket kan ikke medvirke til egen omvendelse, hverken helt eller halvt. I prædikenen til 4. søndag i advent over Joh 1,19-29 rettede Grunnet en skarp kritik af mange af statskirkens præster, fordi de ikke i deres prædikener understregede viljens bundethed.

cip. Grunnets frimenighed«, *Et kirkeskifte. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedsliv i det 19 århundrede*, red. H. Koch, København 1960, s. 199-202; M. Neiiendam: *Frikirker og Sekter*, København 1958, s. 288.

14 Michael 1955, s. 8-9.

15 N. Bundgaard: *Det Danske Missionsselskabs historie*, I, København 1935, s. 89.

16 Michael 1955, s. 9-14.

17 *Hvad lærer Den evangelisk lutherske Frikirke?* København 1860, 2. rev. udgave København 1881 og *Hvad er en lutheraner?* København 1888. Grunnet omtalte også Ficks bog *Vidnesbyrd om Chiliasmen eller Læren om det tusindaarige Rige*, København 1884, som han selv havde oversat.

18 N.P. Grunnet: *Kom Jesum Kristus ihu! Prædikener holdt i Martinskirken i København*, København 1889.

19 L. Grane: *Confessio Augustana*, København 1963, s. 23.

Grunnet begyndte i 1856 udgivelsen af et menighedsblad, der under skiftende navne og med flere pauser er udkommet til i dag. I alle år har de skiftende redaktører ønsket at udsende et opbyggeligt blad, hvor Luther til stadighed citeres. Som læser fornemmer man, at Luther er blevet brugt til at give en løbende voksenundervisning af menigheden. Der er bragt prædikener fra Luthers postiller, uddrag fra Den Store Galaterbrevskommentar og Lille og Store Katekismus. Hyppigt blev der bragt korte citater af Luther. Som undervisning blev der bragt et bredt udsnit af Luther, så der blev bragt tekster af Luther både om arvesynd, den trælbundne vilje, retfærdiggørelse, helliggørelse, tro, tro og gerninger, dåb, nadver, skriftemål, kirken, arbejdet i kald og stand m.m. Denne praktiske brug af Luther indført af Grunnet er fortsat ubrudt gennem frikirkens mere end 160-årige historie. Da bladet for godt 35 år siden fik en ny redaktion, magtede den nye redaktion at forny bladet med hensyn til sprog og layout og samtidig lade Luthers og den lutherske bekendelses teologi præge DELF's blad. Da Credo Forlag i årene 1981-1996 udsendte en række Lutherskrifter, blev de anmeldt grundigt og positivt i DELF's menighedsblad og efterfølgende studeret på menighedsmøder, stævner og årsmøder i frikirken. Dog har nogle redaktører til tider skrevet skarpe indlæg, hvor man har vurderet udviklingen i folkekirken. Et sådant indlæg skrev f.eks. W.J. Michael (1911-1956), da han redegjorde for, at Bibelen ifølge hans forståelse var ufejlbarlig og blevet til ved Helligånden gennem en verbalinspiration. I det lys kritiserede han bibelsynet hos IM's formand, C. Bartholdy (1889-1976), hos Regin Prenter (1907-1990) og N.H. Søre (1895-1978).²⁰

Da Grunnet i 1881-1882 fik kontakt med den evangelisk-lutherske frikirke i Planitz (Sachsen), kom han derigennem i kontakt med Missourisynoden i USA, som DELF etablerede kirkefællesskab med.²¹ Dette fællesskab betød, at der i DELF's blad hyppigt blev bragt artikler fra Missourisynoden, især af lederne C.F.W. Walther (1811-1887) og F. Pieper (1852-1931). Disse artikler indeholdt ofte citater fra eller henvisning til Luther.

Vilhelm Beck (1829-1901) tog afstand fra baptisterne og andre ikke-lutherske frikirker med henvisning til deres manglende syn for barne-dåben.²² Men Grunnets frikirke havde Beck både troen og dåben fælles med. Becks sprogbrug om Grunnet kan imidlertid ikke betegnes som

²⁰ DELF's menighedsblad *Kirke-Nyt* 1953, 5.

²¹ Michael 1955, s. 28; Neiiendam 1958, s. 291.

²² Larsen 2001, s. 143.

broderlig: »Den noksom bekjendte Hr. Grunnet gjør ogsaa Strejftog nu og da over paa Hederne for at fiske i rørt Vande. Den Maade, hvorpaa denne Mand gaaer frem, vil dog forhaabentlig lidt efter lidt aabne Øjnene paa Folk, saa at de lære at vogte sig for at gaae i hans Garn«. ²³ Et af de områder, hvor Grunnet arbejdede intenst for at etablere en lokal frimenighed, var i Midtjylland, som han allerede, mens han rejste som missionsskoleelev for DMS, havde lært at kende. ²⁴ Det var her modsætningen mellem grundtvigianerne og de pietistiske lavhellige, der blev til IM, var brudt ud i lys lue. I 1860'erne stod kampen mellem Vilh. Beck og Grunnet om at vinde den store gruppe af lavhellige. Grunnet spillede sit trumfkort og tvang Beck i defensiven ved på en udspekuleret måde at mistænkeliggøre Beck som halvgrundtvigianer. ²⁵ Beck valgte så at distancere sig i forhold til grundtvigianismen på en måde, som han aldrig tidligere havde gjort og for at blive mere pietistisk, end han tidligere havde været. Derved vandt han kampen om de pietistisk vakte i Midtjylland, som Elith Olesen detaljeret har beskrevet. ²⁶

Efter at Grunnet havde tabt magtkampen til Beck om at vinde den mere pietistiske del af de kirkelige vækkelser, løb Grunnet ind i indre magtkampe i DELF. Da den bornholmske vækkelsesprædikant P.C. Trandberg (1832-1896) brød med folkekirken i 1863, blev hans nydannede frimenighed en del af Grunnets frikirke. I 1865 havde Trandbergs frimenighed 1630 medlemmer. ²⁷ Det kom snart til kompetencestridigheder mellem Grunnet, der ønskede at være den suveræne biskop i DELF, og Trandberg der var leder af frikirkens absolut største enkeltmenighed med flere medlemmer end alle andre enkeltmenigheder tilsammen. Trandberg ønskede derfor ikke at lade sig dirigere af Grunnet. Stridens kerne var holdningen til en svensk teologisk student, G.E. Rosander, som Trandberg ønskede som sin medarbejder i frimenigheden på Bornholm, men som Grunnet i skarpe vendinger afviste. Under magtkampen støttede smeden C. Møller (1834-1907) Grunnet, der allerede i september 1864 havde ordineret Møller til at være pastor

23 *Indre Missions Tidende (IMT)* 1866, s. 137.

24 Grunnet 1855, s. 60-63; A. Stubkjær: *Nogle oplevelser*, København 1966, s. 130-134.

25 N.P. Grunnet: *Sendebrev til de Troende i Adspredelsen*, København 1865.

26 E. Olesen: »Kampen om Midtjylland«, *Århus Stifts Årbog* 1983, s. 54-78; E. Olesen: »Hvorfor Vilhelm Beck ikke blev grundtvigianer«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1987, s. 27-79; jf. P.G. Lindhardt: *Den Danske Kirkes Historie*, VII, København 1958, s. 146-150; P.G. Lindhardt: *Vækkelse og kirkelige retninger*, Århus 1978, s. 126-128.

27 P.G. Lindhardt: »Trandberg«, *Dansk Biografisk Leksikon*, bd. XIV, København 1983, s. 668.

i den evangelisk-lutherske Frikirke i Danmark.²⁸ Samtidig var der en betydelig teologisk forskel på Grunnets strengt lutherske kristendomsforståelse og Trandbergs pietistiske bods- og omvendelsesforkyndelse, der mindede meget om omvendelsesforkyndelsen hos den senere meget pietistiske formand for IM, sognepræst C. Moe (1848-1927). Derfor endte samarbejdet med et brud.²⁹

Præst – lægmand

Kort før Grunnets død opstod der i 1895 en ny splittelse i DELF, som resulterede i, at DELF blev delt i to frikirker. Stridens kerne var synet på lægprædikanter eller udmøntningen af Confessio Augustanas art. 14 om at være »rettelig kaldet«, rite vocatus. Den ene fløj i kirken fastholdt, at det kun var den ordinerede præst, der var ordineret af en anden ordineret præst, som kunne forvalte præsteembedet i menigheden. Det blev tolket sådan, at en lægprædikant, som man kendte det fra de missionske vækkelsesbevægelser IM og LM, ikke måtte prædike til en gudstjeneste i en lokalmenighed. Den del af menigheden, som havde samme syn på lægprædikanter som LM³⁰, dannede en ny frimenighed. Den eksisterede i godt 50 år, hvorefter de tilbageværende medlemmer vendte tilbage til DELF.³¹ Denne splittelse var hovedårsagen til, at DELF ikke havde meget over 150 medlemmer gennem hele 1900-tallet. For ca. 10 år siden opstod der en ny ødelæggende strid i DELF, som resulterede i en ny spaltning, hvor DELF nu har under 100 medlemmer, mens de to nydannede frimenigheder har væsentligt færre medlemmer.

DELF har i hele sin historie fastholdt, at Bibelen er Guds ufejlbarlige ord (verbalinspirationen) og i forkyndelsen især understreget betydningen af at tage udgangspunkt i Confessio Augustana art. 2 og 4.³² DELF har altid tillagt dåb og nadver stor betydning og energisk afvist ethvert anstrøg af reformert præg af sakramenteforståelse. DELF's nadverbord er lukket, det vil sige, at nadveren kun uddeles til medlemmer af DELF og de frikirker, DELF er i kirkefællesskab med.

28 S. Roswall: *En banebryder. En bog om Chr. Møller – Luthersk Missionsforenings første leder – og den historie han blev en del af*, Hillerød 1985, s. 51.

29 Hele forløbet er skildret af F. Kofod-Svendsen: »Luthersk Missions forhistorie, stiftelse og vækst«, *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke*, 2016, 1, s. 55-63.

30 LM's syn på lægprædikanter vil senere blive behandlet.

31 Neiiendam 1958, s. 292-294.

32 Michael 1955, s. 23.

Sammenfatning

De forskellige redaktører af DELF's menighedsblad har været optaget af at bruge Luther alsidigt, så læserne blev bibragt Luthers syn på en lang række spørgsmål både inden for dogmatik og etik. Luther blev brugt til at formidle en systematisk kristendomsundervisning. Også i præsternes prædikener, diverse arrangementer i DELF og i de menige medlemmers andagtsliv har skrifter af Luther sammen med Konkordiebogen spillet en altdominerende rolle.

Kristelig Lutheransk Trossamfund (KLT)

KLT er vokset ud af de gudelige vækkelser omkring Herning, der prægede området fra ca. 1840 til op i 1850-erne. Da Vækkelseslederen Peter Larsen Skræppenborg (1802-1873) fattede interesse for grundtvigianismen og begyndte at udtale sympati for tanken om omvendelse efter døden, udløste det voldsom debat i den midtjyske vækkelsesbevægelse.³³ Men kritikken af grundtvigianismen fra de lavhellige, der udviklede sig til IM, blev overgået af en mindre gruppe, der udviklede sig til KLT.³⁴ Denne gruppe fik den opfattelse, der går tilbage til Augustin, at udøbte børn går fortabt.³⁵ Et par af de vigtigste skriftsteder for KLT var Joh 3, 5-6: »Den, der ikke bliver født af vand og ånd, kan ikke komme ind i Guds rige. Det, der er født af kødet, er kød« og Ef 2,3: »I vort køds begær gjorde vi, hvad kødet og sindet ville, og vi var af natur vredens børn, ligesom de andre«. Desuden citerede de Confessio Augustana art. 2 og 9. Ud fra forskellige steder i Bibelen og den lutherske bekendelse konkluderede de, at udøbte børn, som dør, går fortabt. Det blev almindeligt at kalde udøbte børn djævleunger.³⁶ Striden resulterede i, at gruppens kritik af folkekirken voksede, de blev flittige læsere af Luther, men i 1863 blev de af Kultusministeriet og Justitsministeriet erklæret for udtrådte af folkekirken.³⁷ De havde imidlertid ikke selv ønsket et brud med folkekirken. Det, denne frimenighed blev kendt for, var deres lære om, at udøbte børn går fortabt, hvilket nogle nidkære medlemmer fremførte på en meget ukærlig måde over for familier, der havde mistet et barn. Det var denne handle måde, der

33 P.G. Lindhardt: *Helvedesstrategi*, Skjern 1958, s. 44-49.

34 *Kirke-Leksikon for Norden*, I, s. 702-703; Götzsche 1925, s. 25-42.

35 F. Kofod-Svendsen: *Lutheranerne på heden*, Fredericia 2012, s. 37-45; F. Kofod-Svendsen: »Om udøbte børns skæbne«, *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 2016, 2, s. 140-142.

36 E.S. Falkenskold (1812-1898, præst i Rind-Herning 1852-1857): »De opvakte i Herning 1852-57«, *Dansk Kirketidende* 1898, sp. 563.

37 Götzsche 1925, s. 107-108.

fik til følge, at frimenigheden blev kaldt »dømmerne«, som er det navn, frimenigheden folkeligt er kendt under. For nogle udviklede det sig til, at hvis man ikke troede, at de udøbte børn gik til helvede, troede man ikke selv på Guds Ord, og så var man også selv et vantro menneske, der gik til helvede.³⁸ Det bør så retfærdigvis tilføjes, at disse ekstreme synspunkter tager alle i menigheden i dag klart afstand fra, og det har menigheden gjort i mange år. Men det har været vanskeligt for KLT at slippe af med det image som »dømmere«, der blev skabt gennem frimenighedens første 40-50 år.³⁹ Vi har flere samtidige kilder, der omtaler den gruppe, der blev til KLT. Grunnet skildrer dem i sin rejseberetning.⁴⁰ V. Beck omtaler dem i sin beskrivelse af en missionsrejse, som han i nov. 1863 foretog til Midtjylland. Da nævner han et parti, der lærer, at udøbte børn går fortabt, og »som gaaer under Navnet »Højhellige« eller »Dømmere««. Beck betegner dem som en sekt og skriver: »den almindelige Udtalelse om dem var denne, at der herskede et forfærdeligt dømmende Væsen imellem dem.«⁴¹ Dog bør man også lytte til E.S. Falkenskjold, der var præst i Rind-Herning 1852-1857, og som karakteriserede dem med ordene: »Jeg er overbevist om, at disse Mennesker mente det alvorligt med deres Kristendom, og jeg mener ikke – hvad deres Modstandere stadig sagde om dem – at de troede sig bedre end andre; de ansaa sig for at være Guds benaadete Børn, var glade derover og ønskede ogsaa andre delagtige i Naaden.«⁴² Denne karakteristik er næppe blevet kendt af mange på grund af KLT's fokus på, at de udøbte børn går fortabt.

Som frimenighed udformede de deres gudstjenesteliturgi ud fra mødetraditionen i de gudelige forsamlinger, hvortil de føjede nye led.⁴³ Da Gøtzsche for over 100 år siden skrev sin bog om KLT, havde han kontakt med personer, der havde informationer om den tidlige historie. Gøtzsche skildrer, hvordan en gudstjeneste varede omtrent fire timer. Det skyldtes lange læsninger af Bibelen, lange salmer af Kingo m.m., et langt skriftemål forud for altergang, men især læsning fra Luthers postil af både hans epistel- og evangelieprædiken.⁴⁴

Blandt menighedens medlemmer valgte KLT en åndelig leder, der fik titlen menighedstjener. Han alene fik ansvar som leder af gudstjenesten

38 Gøtzsche 1925, s. 43-45.

39 Kofod-Svendsen 2012, s. 103-107.

40 Grunnet 1855, s. 60-63.

41 IMT 4/1864, s. 51.

42 Falkenskjold 1898, sp. 565.

43 Gøtzsche 1925, s. 83-127.

44 Gøtzsche 1925, s. 123-125.

og som sakramenteforvalter. Ved dette menighedens valg mener KLT at efterleve ordene i *Confessio Augustana* art. 14 om at være »rettelig kaldet«, *rite vocatus*, for at kunne lære offentligt i kirken. Ved valget har alle voksne medlemmer stemmeret, og alle mænd er kandidater. Blandt de mænd, der er stemt på, foretages så lodtrækning om, hvem der skal være menighedstjener. Lodtrækningen sker under henvisning til Apostlenes Gerninger 1,26. Det må formodes, at denne praksis er påvirket af Brødremenighedens tradition, idet der til de gudelige forsamlinger, der gik forud for dannelsen af frimenigheden, ofte kom forkyndere fra Brødremenigheden i Christiansfeld.⁴⁵ Efter at menighedstjeneren i de første mange år ved gudstjenesterne læste både en prædiken af Luther over søndagens evangelietekst og episteltekst, har menighedstjeneren i de senere år selv udarbejdet sin prædiken ud fra Luthers postil. Derved bliver en luthersk teologi formidlet i et nutidigt sprog. Kommer man til højmesse i en folkekirke, hvor præsten har forberedt sig ved at læse Luthers postil, vil indholdet i den prædiken være det samme, som hvis man tog til gudstjeneste hos KLT. Alle børn bliver døbt af menighedstjeneren kort efter fødslen. Nadveren fejres hver søndag. Man har åbent nadverbord, så alle tilstedeværende er velkomne til at modtage den, også små børn. Gudstjenesten er præget af en stærk religiøs alvor, og forkyndelsens klare fokus er den lutherske lære om retfærdiggørelse af tro. Døb og nadver har stor betydning i menighedens og de enkelte menighedsmedlemmers liv. Det har været almindeligt blandt menighedens medlemmer at bruge Luthers Huspostil fordansket af Peder Tidemand og fra 1868 i Thomas Skat Rørdams udgave til husandagt i familien.

KLT's virksomhed har fra begyndelsen hvilet på to søjler, idet KLT udover frimenigheden fra begyndelsen har drevet en kristen friskole, indtil skolen i 2009 måtte lukke på grund af vigende elevtal. Friskolen blev oprettet i protest mod Balles lærebog på samme måde som De Stærke Jyders friskoleinitiativer.⁴⁶ Skolens hovedformål har været at give kristendomsundervisning til menighedens døbte børn. Skolens vigtigste fag var kristendomsundervisning, hvor Bibelen, Luthers Lille og Store Katekismus samt Kingos Salmebog var grundpillerne. Børnene lærte at læse ved hjælp af Bibelen og Luthers Lille Katekismus. Friskolens formål mindede meget om Johannes Bugenhagens (1485-

45 Om Brødremenighedens syn på lodtrækning: L. Bergman: *Grev Zinzendorf*, I, København 1957, s. 315-333; A.P. Thyssen: *Herrnhuter-Samfundet i Christiansfeld I-II*, Aabenraa 1984, s. 39-40.

46 H.B. Jakobsen: *De stærke Jyder*, Nr. Snede 1976, s. 130-141; T. Hansen: Øster Snede sogn – De stærke Jyders sogn, Øster Snede 1991, s. 87-107.

1558) idealer, da han udformede kirkeordninger for de nye evangelisk-lutherske kirker.⁴⁷ Bugenhagen fastholdt, at børn skulle lære at læse ved hjælp af bøger, som indeholdt De Ti Bud, Den Apostolske Trosbekendelse, dåbens og nadverens ord, Fadervor og nogle særlige børnebønner. I Kirkeordinansen 1537/39 siges det tillige, at undervisningen kun lykkes, når den foregår sammen med gudfrygtighed. Som begrundelse henvises til 5. Mos 6,7 og Matt 6,33⁴⁸ Tankegangen hos KLT har været, at hvad der foregik i KLT's kirkebygning/menighedshus og skolebygning har tilsammen været KLT's menighedsarbejde, hvor menighedens børn og unge skulle deltage i menighedens gudstjenester, mens kristendomsundervisningen i skolen var menighedens kristne børne- og ungdomsarbejde. Når eleverne afsluttede deres skolegang, fik de Luthers *Store Katekismus* i afskeds gave.

KLT har aldrig udgivet et menighedsblad eller et jubilæumsskrift, hvor man har formuleret egne holdninger eller meninger.⁴⁹ Man har satset på at bruge Luther både i kirke, hjem og skole. Selv om man aldrig har været en stor menighed, har man udgivet Luthers Lille Katekismus senest i 1964, og i 1975 udgav man M. Luthers *Kirke- og Hus-Postiller* I-II. En fuldkommen forklaring over alle søn- og festdages evangelier og epistler tillige med 13 prædikener over passionen. Prædikenerne var oversat efter Benjamin Lindners tyske udgave og var på 486 og 501 sider med en levnedsbetegnelse om Luther på 67 sider. KLT har aldrig været en stor frimenighed og har i dag ligesom DELF lidt under 100 medlemmer.

Sammenfatning

I DELF og KLT er man ikke alene fælles om forkyndelsen af lov og evangelium og understregningen af retfærdiggørelse af tro, men man er også enig om at inddrage Luther i alle dele af sit virke, og begge understreger tillige sakramenternes betydning, og at menigheden skal vælge sin egen præst. Derfor minder de to frikirker om hinanden. Af forskelle kan nævnes, at KLT ikke er så afvisende over for lægprædikanter, som DELF er.

47 M.Schwarz Lausten: *Johann Bugenhagen*, København 2011, s. 57-58.

48 M. Schwarz Lausten: *Kirkeordinansen 1537/39. Tekstudgave med indledning og noter*, Odense 1989, s. 202-210; Lausten 2011, s. 58-60; jf. M. Schwarz Lausten: *Biskop Peder Palladius og kirken*, København 1987, s.169-174.

49 Det betyder, at KLT ikke har meget skriftligt kildemateriale. Skal man lære menighedens teologi at kende, må man deltage i dens gudstjenester og stille spørgsmål til ledelsen. Derfor har undertegnede deltaget i adskillige gudstjenester og ført flere samtaler med menighedsstjerner og bestyrelsen.

Luthersk Missionsforening (LM)

LM er vokset ud af Trandbergs pietistiske frimenighed på Bornholm, hvor smeden C. Møller var Trandbergs mest betroede medarbejder. Fra 1864 var Møller begyndt at læse den svenske vækkelsesleder C.O. Rosenius' (1816-1868) blad *Pietisten*, der var stærkt præget af Luthers teologi, især Luthers Store Galaterbrevskommentar. Fra januar 1865 udsendte Møller – i begyndelsen i et vist samarbejde med Trandberg – opbyggelsesbladet *Budskab fra Naadens Rige*, der var teologisk stærkt inspireret af Rosenius, men teologisk lidt mere ensidigt end *Pietisten*, idet Møller næsten udelukkende talte om synd og nåde/faldet i Adam og oprejsningen i Kristus. Rosenius' tale om helliggørelse og det kristne liv blev ikke behandlet særligt fyldigt hos Møller. Samlæser man Møllers *Budskab fra Naadens Rige med Grunnets to menighedsblade*⁵⁰ fra DELF, møder man præcis samme forkyndelse af arvesyndens radikalitet og retfærdiggørelse af tro. Dog bringer, som tidligere påpeget, Grunnet en lidt bredere fremstilling af Luther, idet Luther citeres for andre temaer end synd og nåde, som Møller næsten udelukkende bringer fra Rosenius.

Der opstod så de tidligere nævnte kompetencestridigheder og teologiske spændinger mellem Grunnet og Trandberg, hvor Møller støttede Grunnet.⁵¹ I 1866 rejste Møller til Stockholm for at få gode råd af Rosenius, der var tro over for den svenske lutherske kirke og opfordrede Møller til at droppe alle tanker om frimenigheder/frikirke og vende tilbage til folkekirken og der forkynde evangeliet om frelsen i Kristus. Møller fulgte rådet og blev initiativtager til LM's oprettelse den 1. marts 1868.⁵² Tyngdepunktet i den rosenianske vækkelse var en af Luther inspireret forkyndelse af lov og evangelium, hvor forsoningen var omdrejningspunktet. Den lutherske kirke har klarere end nogen anden set dybden i det paulinske evangelium, at Gud retfærdiggør den ugudelige. Begreberne retfærdiggørelse og helliggørelse gennemsyrede Rosenius' forkyndelse hele livet. Det var evangeliet om, at Gud retfærdiggør den ugudelige, som gav hans forkyndelse dens patos. Kristi stedfortrædende lovopfyldelse og sonende død var hans alfa og omega, og den forensiske retfærdiggørelseslære var hans forkyndelses stadige tema. Han var ikke, som den mere pietistiske *ordo salutis*' forkyndelse, tilbøjelig til at opfordre synderen til at berede sig for nåden. Gud er for Jesu skyld nådig, man behøver ikke bede ham om at være det. Den »bättring«, som

50 *En Røst i Ørkenen og Evangelisk luthersk Maanedsskrift*.

51 F. Kofod-Svendsen: »Luthersk Missions forhistorie, stiftelse og vækst«, *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 2016, 1, s. 55-78.

52 Roswall 1985 s. 69-79

kommer før frelsen, er ikke en forbedring, den indebærer ikke noget andet, end at loven åbenbarer syndefordærvet og gør synderen fortabt og hjælpeløs. Heller ikke troen er det menneskets opgave at præstere. Troen bliver ikke til ved en viljesbeslutning. Den er Helligåndens gerning. Rosenius fulgte Luther i læren om den trælbandne vilje. Den forkyndelse har præget LM fra begyndelsen. I LM's første 125 år har man imidlertid ikke udgivet et skrift af Luther, men mange titler af Rosenius og andre forfattere. I LM's forskellige opbyggelige blade blev Luther næsten aldrig citeret. Men den lutherske retfærdiggørelseslære, som LM har lært af Rosenius, præger alle LM's udgivelser. Da Credo Forlag 1981-1996 udsendte ni bind af Luthers skrifter, medførte det et intensivt studium af Luther på Menighedsfakultetet og Dansk Bibel-Institut.⁵³ Det har ført med sig, at Luther gennem den sidste menneskealder er blevet citeret ret hyppigt i LM's blade, og forud for årets reformationsjubilæum har LM udgivet *Jesu Afskedstale I-II. Luthers prædikener over Johannesevangeliet kap. 14-16*.⁵⁴

Mens der i Rosenius' bevægelse har været enighed om forståelsen af retfærdiggørelse af tro, opstod der tidligt uenighed om kirke- og sakramentesyn. Rosenius afviste frimenighedsdannelse og lægmandsnadver, mens andre var fortalere.⁵⁵ Rosenianismen blev bragt både til Norge og Danmark af den folkekirkekritiske O. Ahnfelt (1813-1888), der mod Rosenius' ønske etablerede nadverforeninger med uordnede nadverforvaltere inden for den svenske kirke.⁵⁶ I Norge var det især den rosenianske vækkelsesprædikant L. Hope (1871-1954), der udviklede et lavkirkeligt embedssyn og kæmpede for lægfolks ret til at være nadverforvaltere. For Hope bestod det almindelige præstedømme netop i alle troendes lige kirkelige handlemulighed. Enhver begrænsning af denne ret ved embeds- eller kirkeretlige ordninger var for ham historisk betingede afsporinger fra NT's ideal og forbillede. Hope præsenterede sit kirkesyn i en række aktuelle foredrag og tidsskriftartikler og samlede sine tanker i bogen *Kyrkja og Guds folk*.⁵⁷ Hopes lavkirkelige syn og lægmandsnadver har præget flere i LM.

53 Et eksempel er *Martin Luther i kamp for troen*, red. P. Langagergaard, Fredericia 1983. Skriftet indeholder 11 artikler, der alle er specialer om Luther skrevet af forfatterne i forbindelse med deres teologiske uddannelse ved Det Teologiske Fakultet og Menighedsfakultetet i Aarhus.

54 Aarhus 2015-2016. Luthers prædikener er oversat fra Weimarudgaven bd. 45-46.

55 F. Kofod-Svendsen: »Carl Olof Rosenius' teologi med særligt henblik på hans kirkesyn«, *Dansk Teologisk Tidsskrift* 2016, 1, s. 22-40.

56 S. Gustafsson: *Nyevangelismens kyrkokritik*, Lund 1962, s. 254-275.

57 L. Hope: *Kyrkja og Guds folk*, Bergen 1923.

En af dem, der inspireret af Hope har udformet en markant lavkirkelighed, er LM's Højskoles mangeårige forstander Frits Larsen (1895-1968).⁵⁸ Ifølge Larsen er en lægmand en af Jesu hellige, som i kraft af sin erfaring med Guds ord, sin udrustning af Helligånden og den tillid han dermed har vundet i menigheden, får betroet forkynder- og ledelsesopgaver i menigheden. Dette lægmandsarbejde er ifølge Larsen det oprindelige og egentlige. Den embedstænkning, der senere er vokset frem, har ofte gjort mere skade end gavn, da den ofte har prøvet at fortrænge lægmandsvidnesbyrdet.⁵⁹ Ifølge Larsen har et kirkesamfund og en lægmandsbevægelse, der udøver sit kald inden for den officielle kirke, samme ret til at kalde og udsende medarbejdere. Det betyder ifølge Larsen, at en missionsforenings medarbejdere udfører deres tjeneste med samme åndelige ret og myndighed som et kirkesamfunds ordinerede præster. Det betyder igen, at en ordineret præst og en lægmand kan udføre præcis de samme opgaver, idet det ifølge Larsen er både bibelsk og luthersk rigtigt, at lægmanden også kan forrette dåb og nadver. Larsen inddrog hverken Bibelen eller *Confessio Augustana* art. 14 i sin argumentation, men hævdede til gengæld, at Luther var lægmand og ikke fik sit kald gennem ordination.⁶⁰ Denne lavkirkelighed er nærmere udfoldet i den norske bog *Vi er alle præster*, som LM udgav i 1967⁶¹ med et forord af den daværende forstander på LM's Højskole Johs. Christensen (f. 1928), som understregede, at katolsk vanetænkning i den danske lutherdoms embedsforståelse trængte til at blive afsløret. Især påpegede han, at bogen burde læses i kredsen bag »Kirkens Ja og Nej«, som i deres ellers udmærkede skrift ikke havde talt helt bibelsk og luthersk om lægmandens plads og betydning.

I LM har nogle i kirkesynet været præget af arven fra Rosenius. Disse har udfoldet en troskab mod folkekirken og det kirkelige embede, der kan minde om IM's historiske troskab mod folkekirken og dens præster. Andre i LM har været præget af det kirkesyn, som forstander Larsen beskrev. De har skabt en lavkirkelighed, som i særlige tilfælde har medført, at nogle familier i LM kun er kommet i folkekirken juleaften, ved børns barnedåb, konfirmation og vielse og ved andres og egen begravelse. Man har i praksis levet hele sit åndelige liv i missionshuset. Disse forskellige syn har man kunnet leve med i LM,

58 *Luthersk Missionsforening gennem 75 aar 1868-1943*, red. F. Larsen, København 1943, s. 184-188; *Frits Larsen. Biografi og udvalgte artikler og foredrag*, red. K.P. Korsholm, Hillerød 1970. I denne biografi findes artikler af Larsen om hans kirkesyn.

59 Larsen 1943, s. 184.

60 Korsholm: *Larsen* 1970, s. 158-162.

61 A. Berg: *Vi er alle præster*, Hillerød 1967.

da alle har været enige om forkyndelsen af synd og nåde i kategorierne lov og evangelium.⁶²

Fra begyndelsen af 1970'erne voksede en stigende erkendelse frem i LM af, at mange LM'eres ukirkelige praksis havde betydet et meget svagt syn for nadveren og dens brug. Med denne erkendelse talte nogle for indførelse af lægmandsnadver i missionshusene, mens andre foretrak flittigere kirkegang hos de folkekirkepræster, der havde rod i Menighedsfakultetet og Dansk Bibel-Institut.⁶³ Et nedsat udvalg afleverede foråret 1990 sin rapport om lægmandsnadver i missionshusene. Den langvarige debat afslørede de to kirkesyn, der altid havde eksisteret i LM. Flere fra den såkaldte teologiske højrefløj kritiserede LM's nadverrapport, hvor især kritikken fra Jørgen Glenthøj (1922-1996) var skarp.⁶⁴ Også IM's daværende formand, sognepræst K. Lindhardt Jensen (1929-2010) var skarp i sin kritik, selv om hans ordvalg var mere moderat end Glenthøjs.⁶⁵ Også biskopper gav efter offentliggørelsen af rapporten udtryk for, at lægmandsnadver måtte betragtes som en skismatisk handling, fordi den stred mod den kirkelige orden.

I LM's beslutning om lægmandsnadver⁶⁶ blev det understreget, at selv om der for nærværende ikke syntes at være ønske om at gøre brug af nadvermulighed i missionshuset mange steder, var LM's øverste organ delegeretmødet alligevel efter en lang og indgående drøftelse kommet til den konklusion, at der burde åbnes mulighed for, at der i LM som missionsforening – fortsat eksisterende som sådan inden for den danske folkekirkes rammer – kunne tilrettelægges nadversamvær i LM-forsamlingen, forvaltet af mænd, som kaldes af de regionale bestyrelser. Dette kunne finde sted, hvor man fandt det aktuelt og ønskeligt. Beslutningen var altså ment som en frihedsordning for de LM-forsamlinger, som ønskede det, eller man kan karakterisere delegeretmødets beslutning som udtryk for imødekommenhed over for et mindretal i foreningen med særlige ønsker og behov for fleksibilitet i spørgsmålet om lokale forsamlingsformer.⁶⁷

62 LM's kirkesyn er behandlet flere steder: F. Kofod-Svendsen: *Budskabet* 1995, 2-3, s. 20-22 og 30-34; M. Vigilius: *Kirke i kirken*, Hillerød 2005, s. 331-343; K. Larsen: *Fra Christensen til Krarup*, Fredericia, 2007, s. 212-215.

63 Allerede i 1968 argumenterede F. Thorngreen i jubilæumsskriftet *På Ordets grund* for lægmandsnadver i missionshuset, s. 14-15. I 1976 ville LM's øverste organ delegeretmødet ikke tage stilling i spørgsmålet om lægmandsnadver.

64 Tillæg til *IMT* 8/1994.

65 *IMT* 16/1994.

66 *Missionsvennen* 21, 1993.

67 Debatten om lægmandsnadver i LM er omtalt i *Kirkehistoriske Samlinger* 1991, s.

LM's principielle beslutning om, at der kan holdes frit nadversamvær i foreningens missionshuse, udløste en skarp reaktion fra folkekirkens samlede bispekollegium, der i enighed bl.a. udtalte:

Vi opfatter nadversamvær i Luthersk Missionsforenings forsamlinger som en handling, hvorved de pågældende har bragt sig i åben konflikt med den danske evangelisk-lutherske folkekirke. Der er tale om et brud, såvel hvad angår folkekirkens liturgi, som den evangelisk-lutherske embedsforståelse og folkekirkens orden. Hvis en forsamling derfor holder frit nadversamvær, har den selv sat sig uden for folkekirkens læreembede og orden [...]. Ved at holde frit nadversamvær i Luthersk Missionsforenings sammenhæng har man således løsrevet sig fra det biskoppelige embede og det kirkelige tilsyn. Trods Luthersk Missionsforenings egne påstande er der således tale om klart brud med den danske evangelisk-lutherske folkekirke. Biskopperne gør i denne forbindelse opmærksom på, at liturgi både er et ordens- og et lærespørgsmål, og at selvbestaltede nadverforvaltere og selvkomponerede nadvermøder i egne lokaler følgelig betyder, at man sætter sig uden for folkekirkens fællesskab og bringer sig i modsætning til den danske folkekirkens evangelisk-lutherske selvforståelse, jf. Den augsburgske Bekendelse, artikel 5 og 7.⁶⁸

Efter at biskopperne havde udsendt deres fælles henvendelse til LM, påbegyndte man lokal nadverfejring i flere missionshuse, mens biskopperne ikke foretog sig yderligere. Da LM i 1997 åbnede for dannelsen af frimenigheder, skete det også ud fra den grundholdning, at man ville imødekomme et mindretals særlige ønsker på området.⁶⁹ Debatten og behandlingen af det spørgsmål fik et mere fredeligt forløb end nadversagen. Det er tankevækkende, at IM's formand efter LM's nadverbeslutning anbefalede de kredse i LM, der følte sig kirkelig trængt, at danne frimenigheder frem for at iværksætte en ordensstridig nadverpraksis.⁷⁰

Siden 1997 er der i LM dannet frimenigheder. I 2016 var der etableret 23 frimenigheder, hvor halvdelen har ansat en præst som leder, oftest

222-228; 1994, s. 248-251; 1995, s. 247-250.

68 Brevet er dateret den 5. januar 1994 og stilet til LM ved hr. generalsekretær Leif Rasmussen, Industrivænget 40, 3400 Hillerød.

69 *Missionsvennen* 21, 1997; *Kirkehistoriske Samlinger* 1998, s.186-187.

70 *IMT* 1994, s. 9.

på deltid, mens den anden halvdel ledes af et ulønnet ældsteråd, hvor skiftende prædikanter prædiker på samme måde, som man har skiftende prædikanter i de LM-kredse, der virker som lægmandsforeninger inden for folkekirken. Dog foregår der i nogle frimenigheder en debat, om frimenighedens åndelige leder skal være en af menigheden kaldet præst eller en traditionel kollektiv ledelse. Det er lykkedes uden de store indre brydninger at omdanne LM til en forening, der rummer både traditionelle LM-kredse og LM-frimenigheder, hvor LM-kredsene og LM-frimenighederne opererer helt parallelt under LM-paraplyen. I LM har man altid været enig om at forkynde om synd og nåde i kategorierne lov og evangelium med forsoningen i centrum. Man er så enig om at være indbyrdes uenige i synet på folkekirke-frimenighed, men ellers arbejder man sammen om ydre mission, foreningens skolearbejde, diakonale arbejde, genbrugsbutikker, lejrarbejde, litteraturarbejde med mere. Af LM's knapt 5.000 medlemmer er knapt 800 medlemmer af frimenigheder og dermed udmeldt af folkekirken.

Dåbssyn

Ligesom der i LM har været to kirkesyn, har der også været to dåbssyn. Det ene viderefører arven fra Luther og Rosenius, hvor Luther sagde følgende om dåben: »Derfor er dåben tegn på to ting, nemlig døden og opstandelsen [...] denne død og opstandelse kalder vi den nye skabning, genfødsel og åndelig fødsel, og den skal ikke kun forstås billedligt, som det er almindeligt at gøre, om syndens død og nådens liv, men den skal forstås som den virkelige død og opstandelse«. ⁷¹ Det samme syn på dåben, finder man også flere steder i Rosenius' skrifter.

Det andet dåbssyn går tilbage til foreningens stifter Chr. Møller og blev videreført af F. Larsen, der var stærkt inspireret af den norske præst O. Valen-Sendstad (1904-1963). Ifølge dette syn sker der ikke genfødsel i dåben. Møller fastslog, at genfødslen sker i menneskehjertet. ⁷² De to dåbssyn fik til følge, at da LM udarbejdede sin vejledende liturgihåndbog for de nye frimenigheder, var der ikke enighed om et fælles dåbsritual. Resultatet blev udarbejdelsen af to alternative forslag til dåbsritual. Det ene følger i praksis folkekirkens dåbsritual, hvor det fastholdes, at der sker genfødsel i dåben. Kort udtrykt er indholdet i det alternative forslag, at der ikke sker genfødsel i dåben.

71 M. Luther: *Om kirkens babyloniske fangenskab*, København 1982, s. 81.

72 F. Kofod-Svendsen: »Kritik af Luthersk Mission efter stiftelsen«, *Kirkehistoriske Samlinger* 2016, s. 169; F. Larsen: *Daaben i evangeliets lys*, København 1948.

Peder Madsens kritik af LM

I 1879 holdt professor Peder Madsen (1843-1911) et foredrag i Roskilde Præstekonvent om den såkaldte Lutherske Missionsforening. Foredraget blev samme år trykt i *Dansk Kirketidende* og igen i 1886.⁷³ Man overraskes over, at en professor i teologi udgiver et skrift, der er så mangelfuldt med hensyn til kildebrug og fremfører så mange udo-kumenterede påstande, f.eks. at LM er en sekterisk bevægelse. Imidlertid har professor P.G. Lindhardt (1910-1988) forsket i baggrunden for Madsens skrift, nemlig at Madsen havde tabt en magtkamp med Vilh. Beck,⁷⁴ og derefter skriver Lindhardt: »Madsen søgte forfærdet at redde situationen, skrev endda (for at vinde Indre Mission der frygtede konkurrencen) et usædvanlig bittert skrift mod »bornholmerne« og fornyede alle de gamle anklager imod dem, og ved sin hadefulde og overdrevne polemik fik han Kirkerådet til at fratage dem det kolportageprivilegium, der specielt var Indre Mission en torn i øjet».⁷⁵ Kildematerialet om LM's historie viser, at Lindhardts karakteristik af Madsens skrift var rammende.

Madsens karakteristik af Rosenius' helliggørelseslære var også mangelfuld. Også her kan den kirkehistoriske forskning skabe afklaring. Leif Grane (1928-2000) har undersøgt P. Madsens teologi i sin afhandling om Det teologiske Fakultet til Københavns Universitets 500-års jubilæumsskrift. Grane påviser, hvordan Madsen var teologisk påvirket af Erlangerskolens mere subjektive teologi især Reinhold Frank (1827-1894).⁷⁶ Tidligere domprovst Karen Horsens (f. 1932) redegør i en længere artikel for, hvordan subjektivismen blev fremmet på grund af Madsens teologi, der var en udfoldelse af den indre missionsprægede vækkelsesteologi⁷⁷. Også den førende kender af IM Kurt Larsen (f. 1955) gør opmærksom på, at Peder Madsen i sin teologi generelt var på gлед i subjektiv retning.⁷⁸ Det ville have været klargørende, hvis Madsen havde ført en klar reformatisk tale om testimonium Spiritus sancti internum. Han anfører ingen lære om, at erkendelsens subjekt er Gud Helligånd.

73 *Smaaskrifter til Oplysning for Kristne*, red. F. Nielsen. København 1886, s.1-17.

74 Magtkampen er nærmere beskrevet P.G. Lindhardt: »Peder Madsen, Kirkerådet og Indre Mission«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1955, s. 444-479.

75 P.G. Lindhardt: *Den Danske Kirkes Historie*, VII, København 1958, s. 275.

76 L. Grane: *Universitet 1479-1979*, bind V, *Det teologiske Fakultet*, København 1980, s. 420-448.

77 K. Horsens: »Empiri og kristelig vished«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1964, s. 343-397.

78 Larsen 2001, s. 240.

Den lutherske grundposition i helliggørelseslæren er: Det er ikke menneskets hellighed, det kommer an på, men Kristi retfærdighed. Det store er ikke at være hellig, men at leve i Guds nåde og være ham til behag og sine medmennesker til gavn. Dette kristne liv er altid at vende tilbage til dette udgangspunkt. Som Luther har sagt det kort og klart: »Proficere est nihil aliud, nisi semper incipere«. ⁷⁹ Madsen havde på grund af sin subjektivisme ikke erkendt den lutherske grundposition i synet på helliggørelsen. Derfor var Madsens fremstilling af Rosenius' helliggørelseslære så mangelfuld, når han, som man kan høre i visse pietistiske kredse, ville gøre helliggørelsen til menneskets egen kamp mod synden. ⁸⁰

Evangelisk Luthersk Missionsforening (ELM)

Med årene blev C. Møller kritisk over for den teologiske linje, han havde stået for i de første år af LM's historie. Han blev overbevist om, at han havde læst Bibelen, Luther og Rosenius for ensidigt. Bibelen talte mere om helliggørelse, den kristne formaning og det kristne liv, end han havde gjort. Dertil kom efter hans vurdering nye udfordringer fra en slags karismatisk bevægelse, der talte om helbredelse ved bøn og Israels plads i Guds frelsesplan i forbindelse med talen om Jesu genkomst, hvor han tillige ville inddrage et kommende jordisk tusindårsrige. Han forelagde en plan for en fornyelse af LM. ⁸¹ Samtidig var magten i LM i stigende grad blevet samlet hos Møller, der både var formand, redaktør af foreningens blade og samtidig leder af deres udgivervirksomhed og bogsalg. Møllers plan for at forny LM og måden, hvorpå han præsenterede den, afstedkom en bred modstand imod ham. Resultatet blev, at ELM voksede frem i årene 1889-1892, så LM blev spaltet i to landsdækkende foreninger. ⁸²

ELM satsede hurtigt på at få udgivet Luthers Store Galaterbrevskommentar. ⁸³ Senere har man bl.a. udgivet *Om et kristent menneskes frihed* og Luthers udlægning af henholdsvis *Sl 23* og *Sl 51*. I de blade, ELM udgiver, har både Luther og Rosenius været flittigt citeret

79 WA 4, 350, 15; jf. Luthers lignende formulering »Proficere, hoc est semper a nouo incipere«, *Epistola ad Romanos (die Scholien)* 1515-1516 i WA 56, 486, 7.

80 Madsen 1886, s. 16. Ønskes en fremstilling af Rosenius' syn på helliggørelsen, henvises til F. Kofod-Svendsen: »Rosenius' teologi med særligt henblik på hans syn på helliggørelse«, *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 2016, 3, s. 229-246.

81 *Budskab fra Naadens Rige*, 7/1889, s. 97-104.

82 Thorngreen 1968, s. 61-62; *Mindeskrift for ELM paa Bornholm*, Rønne 1942, s. 12-26.

83 Helsingør 1902.

fra begyndelsen, men sammenligner man med DELF's brug af Luther, bragte DELF et mere alsidigt uddrag af Luther, mens ELM især har bragt citater af Luthers Store Galaterbrevskommentar og artikler om retfærdiggørelsen af tro.

ELM var ikke alene præget af Rosenius' klare forkyndelse af lov og evangelium, men i princippet også af hans folkekirketroskab. Dertil kom at ELM havde tæt forbindelse til den svenske ligeledes stærkt rosenianske forening Bibeltroga Vänner, hvis leder Axel B. Svensson (1879-1967) havde en positiv holdning til den svenske kirke og det kirkelige embede. Da ELM aldrig var blevet præget af den norsk-inspirerede lavkirkelighed, havde ELM på det principielle plan en større respekt for det kirkelige embede og den ydre kirkeinstitution end LM.⁸⁴ I et jubilæumsskrift understregede ELM, at foreningen var oprundet af en nødstilstand. Hvis folkekirken havde været tro mod sin bekendelse, var foreningen aldrig blevet dannet. Man tilføjede, at selv om frafaldet blandt præster og lægfolk i folkekirken var stort, var det imidlertid ikke nogen grund til at vende den ryggen, da Bibelens lære og den evangelisk-lutherske lære officielt var folkekirkens fundament. Man ville blive i folkekirken for at fremme dens læregrundlag.⁸⁵ Mens ELM ikke har talt om en særlig lavkirkelighed, har foreningen lige siden bruddet med LM haft en stor lidenskab for den rene lutherske lære. Det har betydet, at man har stillet så store krav til forkyndelsens læremæssige renhed hos de præster, man principielt gerne ville samarbejde med, at der i praksis sjældent er blevet etableret et samarbejde. Det har betydet, at man som regel har fået samme kirkelige praksis som LM. I de senere år har en række teologer imidlertid fulgt den alternative teologiske undervisning på Menighedsfakultetet eller Dansk Bibel-Institut og har fået embede i folkekirken. Har medlemmer af ELM fattet tillid til disses forkyndelse, er de som regel blevet flittigere kirkegængere end almindeligt i LM.

ELM fastholder, at der sker en genfødsel i dåben, men understreger tillige, at Ordet har samme genfødende kraft.⁸⁶ ELM har ca. 500 medlemmer. Nogle af dem er udtrådt af folkekirken efter indførelsen af et ritual for vielse af homofile. Disse medlemmer har så dannet en landsdækkende ELM frikirke, der primært foretager kirkelige handlinger.

84 F. Kofod-Svendsen: *Budskabet*, 1995, 2-3, s. 22-23 og 35-36; Vigilius 2005, s. 343.

85 *Mindeskrift for ELM*, s. 71-72.

86 *Mindeskrift for ELM*, s. 68.

Konklusion

Alle fire bevægelser understreger *Sola Scriptura*, *Sola Gratia* og *Sola Fide*. Undersøger man brugen af Confessio Augustana vil man hos alle fire organisationer finde en stærk understregning af læren om arvesynden (art. 2) og retfærdiggørelsen ved tro (art. 4). Gør man artiklerne i Confessio Augustana om arvesynden og retfærdiggørelsen til sammenligningsparametre, minder de fire organisationer, der bærer Luther i deres navn, meget om hinanden. Alle fire understreger betydningen af en klar luthersk tale om lov og evangelium, ligesom forkyndelsen af evangeliet har en høj prioritet hos alle fire organisationer.

Forskellene kommer frem, hvis man sammenligner synet på sakramenter, kirke og embede. Dåb og nadver har en høj prioritering hos DELF og KLT, mens de har mindre betydning hos LM og ELM. Den rettelig kaldede præst i henhold til Confessio Augustana art. 14 som den lokale menigheds leder har meget stor betydning for DELF. Lægprædikanter afvises. Også KLT lægger vægt på, at menigheden vælger sin præst, der hos dem kaldes menighedstjener. Lægprædikanter afvises ikke som i DELF. LM lægger stærkt vægt på det, man kalder lægmandsarbejdet, der begrundes ud fra den lutherske tale om det almindelige præstedømme. I formuleringen af LM's lavkirkelighed kan man møde formuleringer om Confessio Augustana art. 14, der i bedste fald må betegnes som problematiske. LM har i de senere år dannet en række frimenigheder, hvor både LM-kredse og LM-frimenigheder har kollektiv ledelse. I nogle frimenigheder er den valgte præst dog menighedens leder. Den kaldede lægprædikant, der i flere tilfælde også er nadverforvalter, har på mange måder samme status som præsten/menighedstjeneren hos de to frikirker. Dog leder lægprædikanten primært ved at være ordets forkynner. LM's ledelse på lokalt, regionalt og landsdækkende niveau består dels af en række prædikanter og dels øvrige lægfolk. Normalt har folkekirkepræster ikke ledelsesopgaver i form af bestyrelsesarbejde i LM. Efter dannelsen af frimenigheder er enkelte frimenighedspræster blevet betroet bestyrelsesarbejde. ELM har principielt et mere positivt syn på det kirkelige embede end LM og taler ikke om lavkirkelighed. Nøgleordet er den rene lære. Det er en nøglerolle for de kaldede lægprædikanter at værne om den rene bibelsk-lutherske lære. De folkekirkepræster, som efter ELM's vurdering er præget af den rene lære, samarbejder man gerne med. Enkelte i ELM har de sidste år meldt sig ud af folkekirken i protest mod indførelsen af et ritual til vielse af homofile.

Summary

What characterizes awakening movements that define themselves as Lutheran?

This study shows that movements that were results of the religious awakening movements of the 19th Century and which by their names and in public declarations defined themselves as Lutheran do not necessarily understand and use Luther in the same way. Concerning article 4 in the Augsburg Confession about justification by faith – traditionally considered the main article of the Lutheran reformation – the four movements in question are mainly in concordance. Both the proclamation of law and gospel, and their views of sin and grace are matters of agreement. DELF is the organization that has made the broadest use of Luther in its preaching and has made use of a multitude of Luther texts – the postils, the great Commentary on the Letter to the Galatians, the small and the large catechisms, devotional books by Luther, the reformation writings and the Tract on the Bondage of the Will. KLT has mainly been using Luther's postils and Luther's two catechisms together with devotional books by Luther. ELM has generally been focusing on Luther's Greater Commentary on Galatians, which has been quoted repeatedly. LM always took its point of departure in the writings of C.O. Rosenius. He was the editor of the periodical *Pietisten* in which he often quoted Luther. Sometimes quotations of Luther's Postils or the Commentary on the Galatians were the only contents of the issued copies. During the first 125 years of LM's history Luther did not play the same central role as he did in other organizations. The LM seems to have reached its understanding of justification by faith through the study of Rosenius. The LM in its early history primarily used Luther as legitimation of its low-church profile – pointing to Luther's concept of the priesthood of all believers. A more general use of Luther did not evolve until the younger generation of the organization began studying theology – and the Credo Publishing House published its translations of Luther's works 1981-1996.

The very different use of Luther in the four organizations become so much more clear in their ecclesiology comprising their attitudes to ministry and the significance and weight of the sacraments. The DELF has been stressing the importance of the ordained pastor as the spiritual guide, preacher, ministrant, and counselor of the local congregation. Also in the KLT it has been stressed that the congregation be led by a chosen and consecrated person – but it has not in the strict manner as the DELF denounced lay-preachers. LM on the other hand has been emphasizing that the called lay-preacher possess the spiritual right to

execute the same functions as an ordained pastor of the official church. ELM has a wider understanding of the ministry of the church than the LM. However, the ELM has been underlining the need of a sound biblical-Lutheran doctrine unto a degree that the organization was only prepared to work together with a very few pastors of the official church. The establishment of Menighedsfakultetet (The Lutheran School of Theology in Aarhus) and the Dansk Bibel-Institut (Danish Bible-Institute) changed this attitude. ELM has a more positive understanding of ministry than the LM – but the sacraments were traditionally given a higher significance by DELF and KLT than by LM and ELM. As the official Danish Church launched a ritual for marriage of homosexual persons, it meant that many members of the LM left the official church and established free congregations. Some members have left the ELM in protest against the new ritual and sought shelter in free congregations. Historically the disagreement in the understandings of church and ministry has meant that the four Lutheran organizations have not been able to cooperate in their original and mutual agreement on the justification by faith.